

Mongol Khan Guyuk's aspirations to shake Batu positions in, or build friendly relations with the owner of the Golden Horde and take citizenship Batu. Hoping for support from the princes and boyars Andrew Ya antyzolotoordynsku aims to create a coalition.

With the support Guyuk, Prince Andrew felt that reach a certain autonomy and restore former power in the region. However, the events of 1252, known as "Nevryuyeva Men" initiated "group Alexander", destroyed all hopes of the prince. They marked the complete victory of Alexander and his supporters rate, which stood on the positions of reconciliation and humility Golden Khan. However, it is not pointing to a victory of one group over another, or one leader over the second in the middle of the North-Eastern, as in Zarate convincing victory over Karakorum and marks the beginning of a new era in the history of Europe.

Key words: Prince, Karakorum, Ulus, Mongolian empire, Saan.

Отримано: 30.11.2015

УДК (477.87)«1939/1944»:355.24

Ю. В. Славік

УГОРСЬКА АНТИЄВРЕЙСЬКА ПОЛІТИКА НА ЗАКАРПАТТІ (березень 1939 – березень 1944 рр.)

У даній статті проаналізовані основні тенденції угорської антиєврейської політики на Закарпатті з моменту повної краю у березні 1939 р. і до вступу німецьких військ на територію Угорщини у березні 1944 р. Значна увага автором приділена законодавчим обмеженням угорської єврейської общини та їх реалізації на території Закарпаття у згаданий період. Автором було зазначено про поступовий розвиток антисемітських тенденцій в угорському політичному середовищі з моменту встановлення влади регента Міклоша Горті у 1920 р. і до запровадження антиєврейських законів в період Другої світової війни. Окремо акцентовано на пропагандистській компанії, яка велася зі сторони влади з метою формування серед місцевого неєврейського населення антисемітських настроїв. Таким чином створювався «внутрішній ворог» у суспільстві, яким угорська влада обґрунтовувала важке економічне становище в державі та, в «боротьбі» з яким, планувалося отримати певні матеріальні блага для задоволення потреб неєврейського населення.

У статті також зазначені особливості антисемітської політики угорської влади та основні зовнішньополітичні та внутрішньополітичні умови, які впливали на поступовий її розвиток. Було обґрунтовано значний вплив Німеччини на розгортання антисемітської політики угорською владою, що стало наслідком поступового входження Угорщини до агресивного пронімецького блоку. В свою чергу автором було відмічено, що незважаючи на сильний вплив Німеччини в єврейському питанні, угорський уряд не здійснював радикальних кроків у його «остаточному вирішенні». Особливо це проглядалося у контексті загальноєвропейського становища єврейського населення, зокрема в підконтрольних Німеччині територіях, де здійснювалися масові депортації та фізичне знищення євреїв. В свою чергу в Угорщині, зокрема і на Закарпатті, відбувалося тільки законодавче обмеження діяльності євреїв в економічній та громадсько-політичній сфері, проте дана політика не передбачала

фізичного їх знищення. Це призвело до масової імміграції євреїв із сусідніх країн до Угорщини.

Важливою частиною дослідження є розгляд питання перших масових депортацій євреїв із території Закарпаття, які відбулися влітку 1941 р. Детально розглянуто передумови їх здійснення та безпосередні етапи їх виконання як на території Закарпаття, так і за її межами. Автором також було проаналізовано участь окремих представників угорської політичної верхівки у здійсненні даних депортацій та участь угорських військових частин у масових розстрілах депортованих євреїв поблизу Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: євреї, Угорщина, репресії, антисемітизм, Закарпаття, депортації, Міклош Козма, Кам'янець-Подільський.

Встановлення угорської влади внаслідок окупації Карпатської України у березні 1939 р. призвело до формування нової державної національної політики на її території. Політичний плюралізм і національний лібералізм притаманний для чехословацького періоду, в часи угорської влади змінився на тотальний контроль за політичним життям в регіоні та змінами у відношенні держави до окремих національностей. Особливо ця зміна зачепила представників єврейської общини Закарпаття, кількість яких в регіоні була одною із найчисельніших серед національних меншин.

Проте угорську політику по відношенню до євреїв слід поділити на два періоди, а саме – від березня 1939 р. і до березня 1944 р., та – від березня 1944 р. і до липня 1944 р., коли була завершена остаточна депортація євреїв із території Закарпаття. За хронологічні рамки даного дослідження взято перший період, який характеризується поступовим обмеженням у правах єврейського населення краю. Тому метою дослідження є прослідкувати ставлення офіційної угорської влади до єврейського населення регіону у згаданий період. Виходячи з поставленої мети автором були окреслені наступні завдання: з'ясувати обставини, які впливали на відношення угорського уряду до єврейського населення протягом згаданого періоду; проаналізувати основні етапи обмеження прав євреїв, а також їх наслідки для єврейського населення регіону.

В свою чергу, вивчення питання єврейського Голокосту в Угорщині досить широко висвітлено в сучасній історіографії. Серед іноземних авторів увагу заслуговують ґрунтовні синтези Рендольфа Брема [22] та Рафаеля Патаї [24], в яких детально описана історія єврейської громади на теренах Угорщини, а також передумови та перебіг Голокосту в країні протягом 1938-1944 рр. Також важливою для розуміння ролі головних політичних лідерів Угорщини у здійсненні антиєврейських заходів в середині країни в згаданий період є наукова розвідка американського дослідника єврейського походження Є. Рабиновича [15]. Серед регіональних досліджень, які стосуються реалізації угорської антиєврейської політики на території Закарпаття, варто відзначити праці: П.-Р. Магочія [10], Т. Шторка [19], Р. Офіцинського [13] та І. Мазурка [11]. Окремо слід виділити ґрунтовну працю ізраїльського дослідника Йешаягу А. Елинека «Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948)» [8]. Дана книга є першою обшир-

ною працею, яка присвячена історії закарпатського єврейства та Голокосту на Закарпатті зокрема.

Прихід угорської влади в листопаді 1938 р., а згодом у березні 1939 р. на Закарпаття сприймався єврейською громадою досить позитивно. Залишилися численні свідчення того, як під час окупації Карпатської України єврейське населення різних міст всіляко спряло приходу угорських військ [17, с.62, 156]. Навіть майбутній регентський комісар Підкарпаття та переконаний антисеміт Міклош Козма констатував у своєму щоденнику, що: «... серед євреїв Мукачева, більшість настроєна до угорців дружньо» [11, с.117].

Причин для цього було декілька. Перша – це те, що для багатьох представників єврейської громади угорська влада асоціювалася із австро-угорським періодом, коли євреї займали досить привілейоване становище внаслідок ряду законодавчих урядових ініціатив, які урівнювали в правах християн і євреїв. Так, зокрема, межа XIX та XX століття для єврейської громади Закарпаття вважалася «золотою ерою» економічного та суспільно-політичного розвитку [7]. В свою чергу в період Карпатської України євреї відчували певну небезпеку з боку загонів Карпатської Січі, тому прихід угорської армії сприймався більшістю як своєрідне «визволення» [8, с.308], хоча в згаданий період масових утисків єврейського населення з боку загонів Карпатської Січі чи уряду Карпатської України істориками не зафіксовано.

Проте Угорщина після розпаду Австро-Угорської імперії хоч і зберегла монархічний устрій на чолі з консервативними політичними силами, але значно змінила свої засади внутрішньої політики, які часто диктувалися зовнішніми обставинами. Значний вплив був, зокрема, зі сторони Німеччини, з якою Угорщина протягом всього міжвоєнного періоду налагоджувала дружні відносини, особливо після встановлення нацистської влади в Берліні.

Угорщина, яка прагнула повернути втрачені землі після поразки в Першій світовій війні намагалася іти у авангарді німецьких як зовнішніх, так і внутрішньополітичних ініціатив. Крім того у самій Угорщині у міжвоєнний період сильно розвинулися антисемітські настрої, зумовлені коротким періодом існування Угорської Радянської Республіки на чолі з євреєм-комуністом Бейлою Куном, яку значна частина угорського політикуму вважала єврейською змовою, як і взагалі весь комуністичний інтернаціональний рух [24, с.512]. Внаслідок поразки комуністів Угорщиною пронеслися єврейські погроми в результаті яких постраждало близько 2 тис. осіб. Після відновлення монархії та встановлення регентства адмірала Міклоша Горті, в Угорщині були реалізовані перші антиєврейські заходи на офіційному рівні. Зокрема, у 1921 р. урядом Пала Телекі був прийнятий антисемітський закон «Numerus Clausus», який, не згадуючи євреїв, обмежив число студентів кожної національності їх відсотком від загальної кількості населення [15].

Проте, не зважаючи на певні політичні причини негативно-го ставлення до єврейської меншості після Першої світової війни, основні антисемітські заходи угорської влади були здійснені тільки

у 1938-1942 рр., коли угорським парламентом були прийняті чотири антиєврейські закони та ряд урядових розпоряджень, які значно обмежували роль євреїв в економічному та суспільно-політичному житті держави. Запровадження цих законів співпало із значними територіальними надбаннями Угорщини (Південна Словаччина, Закарпаття, Північна Трансільванія та Воеводина), внаслідок чого число громадян іудейського віросповідання у ній збільшилося із 400 до 725 тис. Це значно актуалізувало єврейське питання, оскільки якщо у трианонській Угорщині відсоток євреїв складав всього 0,5 % від загальної кількості населення, то в новоприєднаних територіях цей відсоток коливався від 10 до 15%. Так, зокрема, на Закарпатті за результатами перепису населення 1941 р. єврейське населення сягало 115 908 громадян іудейського віросповідання або майже 14% від загальної кількості мешканців. В окремих містах Закарпаття єврейське населення складало від 20 до 50% [19, с.214]. Про важливість єврейського питання на території Підкарпаття вказував регентський комісар краю Міклош Козма, який у своїй заяві від 18 вересня 1940 р. зазначав: «На карпатской території существует и еврейский вопросъ. Мало того. По причинѣ большого количества евреевъ на этой территории, тутъ еврейскій вопросъ является еще болѣе жгучимъ. Буду руководиться правительственными распоряженіями и постановленіями еврейскаго закона, но не потерплю въ этомъ направленной шякихъ личныхъ акцій» [16]

В свою чергу приєднання нових територій, яке здійснювалося за безпосередньої підтримки Німеччини, призвели до поступового входження Угорщини до проницького блоку та посилення політичного та економічного тиску Німеччини на Угорщину, зокрема, і в єврейському питанні. Проте, причиною запровадження антиєврейських законів в Угорщині був не тільки німецький вплив, але й, як зазначає угорський дослідник Томаш Шторк, намагання значної частини угорської політичної еліти і середнього класу обмежити реальний або часто навіть надуманий єврейський вплив, вважаючи євреїв чужорідним тілом [19, с.214]. Також, антисемітизм християнського середнього класу помножувався на постійно зростаюче захоплення Третім Рейхом, яке стрімко поширювалося в угорському суспільстві, зокрема в середовищі робітників і селян [22, с.31].

Після вступу Угорщини в німецько-радянську війну у червні 1941 р. та ейфорією в суспільстві від перших військових успіхів проти Червоної армії, євреї стали об'єктом масивної пропаганди, яка асоціювала євреїв із усім негативом комунізму, називаючи їх «іудо-більшовиками» [22, с.30]. Крім того євреїв звинувачували у різноманітних цінних спекуляціях, акцентуючи на їх вині у важкому економічному становищі, в якому опинилося населення Угорщини в період війни, особливо у ново приєднаних територіях. Власне ряд подібних причин зумовив ухвалення угорським парламентом серію законодавчих ініціатив, спрямованих на обмеження євреїв у різних сферах суспільно-політичного і, насамперед, економічного життя.

Так званий «І єврейський закон», який був прийнятий у травні 1938 р. призвів до обмеження участі громадян іудейського віроспо-

відання у сферах торгівлі, підприємництва та інтелектуальній сфері у розмірі 20%. В свою чергу II «єврейський закон» прийнятий у травні 1939 р призвів до значного зменшення цих квот: ремісництво і торгівля – 12%, в інтелектуальній сфері – 6%, державне управління – 0%. Єврейські офіцери в угорській армії позбавлялись своїх звань, а більшість євреїв призивали тільки на військову службу у трудові батальйони. Також згідно із законом вперше вводилося визначення єврея за расовим принципом, а не тільки за віросповіданням. Зокрема, євреєм вважався не тільки громадянин іудейського віросповідання, але й той у кого один із батьків або двоє дідусів і бабусь були іудейського віросповідання, що автоматично обмежувало у правах ще 100 тис. громадян Угорщини, які були хрещені за християнською традицією, але мали предків-євреїв [19, с.214]. Даний закон найбільш чітко вплинув на представників так званих «вільних професій» – адвокати, лікарі, інженери, працівників театральних і кіно установ та ЗМІ, серед яких євреї складали значний відсоток. Євреїв також цікавито усувалися з числа власників творчих колективів та періодичних видань.

Щоправда, вказані постанови, не стосувалися так званих «привілегованих жидовъ», тобто тих, які: мали військову відзнаку за участь у Першій світовій війні; під час комуністичної революції 1918 р. брали участь у національних рухах проти неї, і при цьому ризикували життям чи були позбавлені волі; під час чехословацького правління в регіоні довели свою вірність Угорщині.

На території Закарпаття реалізація цих антиєврейських законів знайшли своє відображення з перших місяців після окупації Карпатської України, особливо в економічній сфері. Вже навесні 1939 р. угорська влада позбавила 36% місцевих ремісників і торговців (в основному – євреї) патентів, а також встановила додаткові податки, що перевищували основні на 60%. Внаслідок проведених ревізій, проведених поліцейським управлінням, на середину 1940 р. в Мукачеві було анульовано 780 концесій на право зайняття торгівлею та ремеслом, в Ужгороді – 300. В свою чергу, 54% власників торгових концесій в Ужгороді були євреї, а в Мукачеві їх відсоток становив 62%. Причому 1708 спеціалістів з вищою і середньою освітою залишилися без роботи. Паралельно відбувалася заміна єврейських концесій на християнські. На вересень 1941 р. 3830 єврейських торговців було замінено 2475 підприємцями-християнами, із яких 1746 були місцевого походження. Рішеннями начальників ужанської і березької адміністративних експозитур за 1940 р. євреям також заборонялося продаж їхнього товару на відкритих торгах і під час храмояних свят [11, с.117].

В свою чергу, крім намагань, витіснення євреїв із економіки, угорська влада намагалася отримати певні політичні дивіденди. За рахунок євреїв планувалося покращити економічну ситуацію неєврейського населення, таким чином залучивши останніх на свою сторону. Так, зокрема, в одному із своїх інтерв'ю за 6 січня 1943 р. регентський комісар Підкарпаття В. Томчани заявляв, що в наслідок дії антиєврейських законів відбувається навіть економічний розквіт краю, бо, за єврейське майно і кошти, які перей-

шли в розпорядження держави, будуть побудовані церкви, школи, сільські дома, квартири для вчителів, тощо [12, с.493].

Проте, масове відбирання патентів на підприємництво створило такі ускладнення, які відчувало і неєврейське населення краю. Так, у результаті витіснення єврейських торгівців і виробників, виноробство в Берегові занепало настільки, що староста Берегова знову дозволив функціонувати кільком єврейським підприємствам [19, с.215]. Подібна ситуація була характерна для багатьох населених пунктів регіону. В свою чергу підприємці-євреї, які володіли значною частиною нерухомості у центрі багатьох міст та містечок краю, після заборони їх діяльності, просто зачиняли свої приміщення, значно ускладнивши ведення торгівлі для нових підприємців-християн. У зв'язку із цим угорським урядом було видано окреме розпорядження, яке зобов'язувало власників приміщень передавати їх тим підприємцям, які мали право на діяльність. В разі спротиву власників приміщень, орендар міг звертатися до місцевої влади, яка вже адміністративними методами могла змусити власника передавати приміщення [2].

Окремо слід відзначити феномен «підставного лиця», суть якого полягала в переоформленні місцевими євреями своєї діяльності на християн. Але, з часом, навіть така практика переслідувалася владою. В разі виявлення таких випадків, місцевої суд міг заборонити також і підставній особі-християнину в отриманні дозволу на ведення підприємницької діяльності в майбутньому, а також накладав значні грошові штрафи як на підставну особу, так і на підприємця-єврея. Проте, незважаючи на це, така практика активно існувала до самих депортацій євреїв, які відбулися у 1944 р [20].

В свою чергу, ідеологічне трактування такої антисемітської економічної політики, регентським комісаром Міклошом Козмою пояснювалося як: «... досягнення визволення русинів від господарського знуцання євреїв» [11, с.116]. Важка економічна ситуація в регіоні, яка настала вже в перші місяці угорської влади, трактувалися як цілеспрямована акція єврейських торгівців, які призвели до значного здороження цін в краї [1]. Подібна думка продукувалася навіть в середовищі місцевої Греко-католицької церкви. Зокрема, одне із найбільших молодіжних неурядових організацій в регіоні при Мукачівській греко-католицькій церкві «Товариство католицької селянської молоді» (КАЛОТ) займалося організацією різних навчальних курсів для молоді та споживчих товариств винятково для русинів з метою боротьби з лихварями (малися на увазі євреї) [11, с.105-106]. «Ми не єсьме антисемитами и не ненавидимо жидовъ, бо они суть нашими ближними, але лѣпше любиме нашъ народъ, нашу расу», – відзначалося в лекціях для членів організації греко-католицької молоді, наголошуючи передусім на привнесенні та поширенні християнського духу в крайовій торгівлі [13, с.82]. Також, у місцевій пресі публікувалося серія статей, які акцентували на спекулятивних заходах єврейських торгівців. Особливо активно анти єврейською риторикою вирізнявся друкований орган фенциквіців – газета «Карпаторусскій голось» [13, с.81-82].

Паралельно із інформацією про економічні спекуляції єврейських торговців, серед населення, також, продукувалася думка про історичний негативний вплив євреїв на місцеве населення, а також антихристиянську сутність іудаїзму [18]. У листопаді-грудні 1940 р. з'явилась етнологічна студія Миколи Щербея, де проаналізовано те, якої думки сукупно «нашъ народъ о жидахъ». У цих студіях наголошувалося на тому, що євреї завжди жили за рахунок місцевих «угоросів» та заволоділи всіма їх багатствами, внаслідок чого більшість місцевих жителів жили у бідності [21]. Подібні повідомлення створювали своєрідну антиєврейську атмосферу в середовищі місцевого населення, що яскраво виразилося в період масових депортацій євреїв у 1944 р., коли частина неєврейського населення краю часто байдуже, а інколи із ентузіазмом сприймала єврейський Голокост 1944 р. [9].

Планомірне витіснення євреїв із економічного життя краю супроводжувалося і значним їх утиском у громадсько-політичній сфері. Так, зокрема, з приходом угорської влади, діяльність всіх єврейських політичних партій, які діяли за чехословацької доби на території краю було заборонено. Діяльність продовжували тільки деякі громадські та релігійні іудейські організації. Також, як уже зазначалося, згідно II «єврейського» закону, євреям було заборонено працювати на державній службі. Урядовим розпорядженням від 19 серпня 1939 р. також регулювалася процедура вилучення євреїв зі списку кандидатів до обцинних і муніципальних представництв. Окремим розпорядженням міністра внутрішніх справ Угорщини за жовтень 1939 р., всіх євреїв треба було звільнити з посад сільських районних нотарів до 1 січня 1943 р. Звільнені таким чином, не мали права вимагати у зв'язку зі звільненням ні остаточного розрахунку, ні компенсації [11, с.109].

Проте незважаючи на всі антиєврейські заходи, які були здійснені владою протягом 1938-1939 рр., єврейська меншина в Угорщині загалом перебувала у відносно сприятливих умовах. Особливо це проявлялося в контексті загальноєвропейського становища єврейства, яке ускладнювалося у зв'язку із запровадженням в Німеччині жорстких расових антиєврейських законів та поступовою експансією Німеччини в Європі, що часто супроводжувалося фізичним знищенням євреїв. На фоні цього, ситуація в Угорщині для євреїв була значно спокійніша, що призвело до масової імміграції євреїв інших країн до Угорщини, зокрема і на територію Закарпаття.

Перші емігранти почали прибувати після 1935 р., коли в Німеччині були запровадженні нюрнберзькі «расові закони». Масові переселення спостерігалося після аншлюсу Австрії з Німеччиною у 1938 р., окупованих у 1939 р. чеських територій та із новоствореної у Словацької маріонеткової держави. Проте наймасовіша хвиля еміграція була після захоплення Польщі. Тимчасовий притулок на більш-менш довгий термін в Угорщині знайшло близько 60-80 тис. поляків, серед яких було близько 5-6 тис. євреїв. Загалом, число німецьких, австрійських, чеських, словацьких і польських євреїв-

біженців, за різними оцінками, коливалося у межах 15-35 тисяч. Значна їх частина осідала і на Закарпатті [19, с.215].

У зв'язку з масовим напливом біженців, в Угорщині була активізована діяльність спеціального імміграційного органу – Загальнодержавного бюро з контролю за іноземцями (ЗЦБКІ), яке займалося обліком всіх біженців. В свою чергу, значний вплив іноземців, зокрема євреїв, викликав занепокоєння в угорського політичного керівництва, яке розглядало новопритулих, як небажаний елемент, особливо в умовах війни. Після початку Другої світової війни, на межі 1940-1941 рр., угорською владою були здійсненні перші немасштабні спроби виселення окремих єврейських емігрантських родин через радянський та румунський кордони. Проте більш масовим цей рух став після нападу Німеччини на СРСР та вступу у цю війну Угорщини [8, с.334].

Влітку 1941 р. головним слідчим ЗЦБКІ Еден Мартінідесом та радником поліції Арпад Кішом було розроблено план виселення євреїв без громадянства, які вважалися небажаними елементами, на «вільні території» Галичини, які вже були зайняті угорськими військами. Цей проєкт знайшов підтримку у регентського комісара Підкарпаття Міклоша Козми, який став одним із основних його реалізаторів на території краю. Значну підтримку цей проєкт також отримав у середовищі військових, зокрема міністра оборони Кароля Борто та голови Генерального штабу Генрік Верта, які в свою чергу переконали в доцільності цього плану прем'єр-міністра Ласло Бардошші та більшу частину угорського уряду. Єдиним урядовцем хто був проти даного проєкту – це міністр внутрішніх справ Ференц Керестеш-Фішер, який в майбутньому і припинив подальші депортації [22, с.32]. В свою чергу, до кінця не зрозумілим є ставлення до цього проєкту регента Міклоша Горті, який жодним словом не згадує про дані депортації у своїх післявоєнних спогадах [23], хоча дослідники схиляються до думки про безпосередній вплив Горті на зупинення цих депортацій в майбутньому.

Вже в кінці червня на засіданні угорського уряду було вирішено, що «усіх із сумнівним громадянством необхідно із Підкарпаття депортувати і передати німецькій владі на Східній Галичині». Законодавче оформлення депортації було покладено на ЗЦБКІ, яке на підставі урядового рішення винесло постанову № 192/1941 від 12 липня 1941 р., в якій були розроблені деталі виселення біженців. Дана постанова була доповнена таємними інструкціями голови ЗЦБКІ Шандора Шіменфалві, в яких наголошувалося, що головною метою проєкту є «чим швидше депортація якомога більшого числа новопритулих польських та російських євреїв» [22, с.33]. Проте реалізація цих заходів виходила за межі Закарпаття і зачіпала не тільки новопритулих біженців. Органами місцевої влади та ЗЦБКІ часто здійснювалося досить широке і навіть довільне тлумачення поняття «особи без громадянства», що стало своєрідним репресивним інструментом проти місцевих євреїв, які були невідгідні місцевій владі. Так, зокрема, із села Нижня Апша влітку 1941 р. було депортовано близько 200 чол. єврейського населення, із Синевира –

300 осіб, переважно місцевих єврейських торговців і фермерів. Крім Закарпаття часті облави на єврейське населення здійснювалися і в Трансільванії та інших територіях Угорщини [25]. Тим, хто підлягав депортації, угорською владою говорилося, що їх переселять на звільнену територію Галичини, в покинуті будинки місцевих євреїв, які відійшли з відступаючою Червоною армією [22, с.33].

Зібраних із різних населених пунктів людей зганяли у вантажні автомобілі і відправляли в Ясіня, звідки групами по кількасот осіб перевозили в Галичину. Перший ешелон із Ясіня вийшов вже 14 липня 1941 р. [21, с. 217]. Загалом за даними ЗЦБКІ до кінця серпня із Угорщини було депортовано 18 500 чол. За деякими відомостями із них 14500 було депортовано із території Закарпаття і 4000 із інших частин Угорщини [25]. Такі дані підтверджується рядом повідомлень у місцевій пресі. Зокрема, за повідомленнями газети «Русское слово», тільки з Ужгорода в липні 1941 р. було виселено 252 євреїв, які вважалися польськими підданими [14]. За даними газети «Карпати Гірадо» із села Вільховець та його околиць було виселено 180 сімей загальною кількістю близько 1000 чол., які мали, як зазначається у повідомленні відношення до Галичини [6].

Вже на території Галичини більшість депортованих зосередили в районі Коломиї, звідки їх пішки по 300-400 чол. направили в Кам'янець-Подільський. Новоприбулих німецька адміністрація регіону розмістила покинутих будинках та казармах, які залишилися після відступу Червоної армії. Проте швидкий наплив депортованих значно ускладнив для німецької адміністрації забезпечення такої кількості людей, призвів до нехватки місця для їх розташування та погіршення санітарного стану в таборах депортованих. У зв'язку з цим 25 серпня була скликана комісія, яка складалася переважно із офіцерів вермахту та регіонального СС, на якій було прийнято рішення про знищення депортованих євреїв до 1 вересня. 27-29 серпня 1941 р. більшість депортованих угорських євреїв були розстріляні [22, с.33-34]. Разом з угорськими євреями також була розстріляна і значна частина місцевих євреїв. Загалом протягом цих днів німецьким спеціальним загоном СС (Einsatzgruppen) були розстріляні 23600 чол., з яких близько 16 тис. були із Угорщини [19, с.217]. Крім Кам'янця розстріли депортованих із Угорщини були зафіксовані і в інших містах Галичини, зокрема в містах Станіслав (тепер – Івано-Франківськ) та Чортків. Частина була відправлена до концентраційного табору Белжець, поблизу Рава-Руської [25]. В свою чергу, не з'ясовано є участь угорських військових підрозділів у здійсненні даних розстрілів.

Деякій частині депортованих вдалося уникнути розстрілів і повернутися нелегально знову на територію Угорщини. Невеличкі групи євреїв-біженців виселених попередньо на територію Галичини, часто фіксувалися угорською прикордонною поліцією протягом осені 1941 р. та першої половини 1942 р. Так, зокрема за ІV квартал 1941 р. та за І квартал 1942 р. на території тільки Воловецької експозитури угорської королівської прикордонної поліції було зафіксовано 34 [3, арк.27] і 78 [4, арк.31] відповідно не-

легалних повернень із числа євреїв, виселених з краю в Галичину. Нелегалів було передано в Гаранський табір інтернованих або ув'язнено у Будапешті (35 осіб). Взимку 1941-1942 рр., прикордонною поліцією також фіксувалося значне скупчення євреїв в галицьких прикордонних селах, які чекали сприятливого моменту для повернення в Угорщину. У зв'язку з цим була створена спеціальна угорська комісія (до її складу ввійшли представники міністерств внутрішніх справ і оборони, а також Прикордонного поліцейського управління), яка зв'язалася в Станіславі з гауптштурмфюрером СС Гансом Крюгером, з яким було укладено угоду, з метою недопущення масового нелегального повернення євреїв [3, арк. 17]. Проте незважаючи на всі ці заходи, процес повернення продовжувався і надалі. Загалом за оцінками дослідників кількість осіб, яким вдалося уникнути розстрілів і повернутися до Угорщини складає від 2 до 3 тис. чол. Саме перші біженці із Галичини, а також угорські солдати, які були свідками даних розстрілів повідомили про масові вбивства поблизу Кам'янця-Подільського. Інформація про ці події надійшла до Єврейського бюро захисту, котре, в свою чергу, проінформувало міністра внутрішніх справ Ференца Керестеш-Фішера. Восени 1941 р. за наказом міністра були призупинені подальші депортації євреїв із Угорщини [19, с.217].

Підсумовуючи, можна констатувати, що євреї в Угорщині, як і на Закарпатті, з березня 1939 і до березня 1944 р. зазнавали поступової законодавчої та побутової дискримінації. Так, зокрема, внаслідок прийнятих в Угорщині чотирьох «єврейських» законів та ряду нормативних актів, на території краю значно обмежувався вплив євреїв насамперед у суспільно-політичному та господарському житті регіону. На території Закарпаття, законодавчі обмеження також носили і досить чіткий політичний розрахунок, а саме – через господарські утиски єврейської громади угорська влада намагалася покращити матеріальне становище більшості неєврейського населення краю, що було досить складним в перші роки після окупації краю. Крім того на території краю була розгорнута серйозна інформаційна кампанія, яка ідеологічно наголошувала на чужорідності єврейського елементу для місцевого населення, а також на вині євреїв у різкому погіршенні рівня життя шляхом здійснення ними ряду спекулятивних дій на ціновому ринку. Таким чином, створювався своєрідний внутрішній ворог, який давав можливість новій владі обґрунтовувати всі свої економічні прорахунки.

В свою чергу, антисемітська політика угорської влади до березня 1944 р. формувалася під значним зовнішнім впливом, особливо зі сторони Німеччини. Проте угорський варіант антисемітизму вирізнявся поступовим обмеженням єврейського впливу в державі, але не передбачав їх фізичного знищення, який здійснювався німецькою адміністрацією на окупованих землях в Європі. Так специфіка угорського антисемітизму створила відносно спокійну ситуацію для місцевих євреїв, в порівнянні із сусідніми країнами. Це призвело до масової імміграції на територію Угорщини протягом 1938-1941 рр., євреїв з навколишніх країн, що в умовах війни

значно непокоїло угорську владу. У зв'язку з цим, в липні 1941 р., угорською владою було вирішено, більшість новоприбулих євреїв без громадянства депортувати на територію Східної Галичини, де значна їх частина була розстріляна німецькими загонами СС. Ця подія стала найтрагічнішою сторінкою угорської антиєврейської політики в даний період, проте сама участь угорських військ в здійсненні даних розстрілів є сумнівною.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аресты въ мукачевской аферѣ продолжаютя // Русское слово. – 1941. – № 77. – 1 октября. – С. 2.
2. Вокругъ закона о евреяхъ // Карпаторусскій голосъ. – 1940. – № 12. – 16 февраля. – С. 3.
3. Державний архів Закарпатської області, ф. 3223, оп. 5, спр. 6, 28 арк.
4. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 10, 32 арк.
5. Еврейскій вопросъ в Унгварѣ // Русское слово. – 1942. – № 35. – 10 мая. – С. 3.
6. Изъ Вульховца выселено около тысячъ галичанъ // Русское слово. – 1941. – № 58. – 27 июля. – С. 2.
7. История еврейской общины. Годы роста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jewish.uz.ua/index.php/history>
8. Йешуягу А. Елинек. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948) / Йешуягу А. Елинек ; пер. з англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга. – Ужгород : Изд-во В. Падяка, 2010. – 498 с.
9. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту / Й. Кобаль // Срібна Земля-Фест. – 2007. – № 46 (601). – 29 листопада – 5 грудня. – С. 11.
10. Магочій П.-Р. Євреї на Закарпатті. / П.-Р. Магочій. – Ужгород : Вид.-во В. Падяка, 2005. – 27 с.
11. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 / І. Мазурок. – Ужгород : Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.
12. Нариси історії Закарпаття / ред. кол.: Гранчак І., Балагурі Е., Грицак І., Ілько В., Поп І : історія. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – Т. II: (1918-1945). – 665 с.
13. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Р. Офіцинський ; передм. В. Задорожного. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
14. Польських подданнихъ выселяють изъ Ужгорода // Русское слово. – 1941. – № 57. – 23 июля. – С. 3.
15. Рабинович Э. Спасение евреев Будапешта. Миклош Хорти с 17 марта по 16 октября 1944 г. Дипломаты 1942-1945 г. и много других праведников [Електронний ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>
16. Регентській комиссаръ Николай Козма представилъ свою программу // Русское слово. – 1941. – № 4. – 18 сентября. – С. 3.
17. Самчукова М. Орда іде / М. Самчукова // Карпатська Україна в боротьбі : збірник. – Відень : Видання Української пресової служби, 1939. – 233 с. – С. 152-158.
18. Хворостникъ П. Жыди и мы / П. Хворостникъ // Неделя. Общественная новинка. – 1942. – № 33. – 23 августа. – С. 1.
19. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті. «Єврейські закони» (1938-1942). Депортація в 1941 році / Т. Шторк // Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура : україномовний варіант українсько-угорського видання / ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород : Поліграфцентр «Аіра», 2010. – 720 с.

20. Штрафы за нарушение еврейского закона // Русское слово. – 1941. – № 20. – 12 марта. – С. 2.
21. Щербей Н. Нашъ народъ о жидахъ / Н. Щербей // Карпаторусскій голось. – 1940. – № 87. – 26 ноября. – С. 4; Щербей Н. Нашъ народъ о жидахъ / Н. Щербей // Карпаторусскій голось. – 1940. – № 91. – 14 декабря. – С. 4.
22. Braham R.L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary / R.L. Braham. – Detroit : Wayne State Univ. Press, 2000. – 321 p.
23. Northy Nicholas, Memoirs. Annotated by Andrew L. Simon [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/horthy/horthy.pdf>
24. Patai R. The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology / R. Patai. – Detroit : Wayne State Univ. Press, 1996. – 730 p.
25. The first massacre: Kamenets-Podolsky [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019>

Ю. В. Славик

Венгерская антиеврейская политика на Закарпатье (март 1939-март 1944)

В данной статье проанализированы основные тенденции венгерской антиеврейской политики на Закарпатье с момента полной оккупации края в марте 1939 и до вступления немецких войск на территорию Венгрии в марте 1944 г. Значительное внимание автором уделено законодательным ограничениям венгерской еврейской общины и их реализации на территории Закарпатья в упомянутый период. Автором было отмечено постепенное развитие антисемитских тенденций в венгерской политической среде с момента установления власти регента Миклоша Хорти в 1920 году и до введения антиеврейских законов в период Второй мировой войны. Отдельно акцентировано на пропагандистской кампании, которая велась со стороны власти с целью формирования среди местного нееврейского населения антисемитских настроений. Таким образом создавался «внутренний враг» в обществе, которым венгерские власти обосновывала тяжелое экономическое положение в государстве и, в «борьбе» с которым планировалось получить определенные материальные блага для удовлетворения потребностей нееврейского населения.

В статье также указаны особенности антисемитской политики и основные внешнеполитические и внутривнутриполитические условия, которые влияли на постепенное ее развитие. Было обосновано значительное влияние Германии на развертывание антисемитской политики венгерской властью, что стало следствием постепенного вхождения Венгрии к агрессивному прогерманскому блоку. В свою очередь автором было отмечено, что несмотря на сильное влияние Германии в еврейском вопросе, венгерский правительством не совершил радикальных шагов в его «окончательно решении». Особенно это просматривалось в контексте общеевропейского положения еврейского населения, в частности в подконтрольных Германии территориях, где осуществлялись массовые депортации и физическое уничтожения евреев. В свою очередь в Венгрии, в частности и на Закарпатье, происходило только законодательное ограничения деятельности евреев в экономической и общественно-политической сфере, однако данная политика не предусматривала физического их уничтожения. Это привело к массовой иммиграции евреев из соседних стран в Венгрию.

Важной частью исследования является рассмотрение вопроса первых массовых еврейских депортаций с территории Закарпатья, которые произошли летом 1941. Подробно рассмотрены предпо-

ссылки их осуществления и непосредственные этапы их выполнения как на территории Закарпатья, так и за ее пределами. Автором также было проанализировано участие отдельных представителей венгерской политической верхушки в осуществлении данных депортаций и участие венгерских военных частей в массовых расстрелах депортированных евреев вблизи Каменца-Подольского.

Ключевые слова: евреи, Венгрия, репрессии, антисемитизм, Закарпатье, депортации, Миклош Козма, Каменец-Подольский.

Y. Slavik

Hungarian anti-Jewish policy in Transcarpathia (march 1939-march 1944)

The main trends of the Hungarian anti-Jewish policy in Transcarpathia since the full occupation of the region in march 1939 and till the entry of German troops into the territory of Hungary in march 1944 are analyzed in this article. Considerable attention is given by the author to the legislative limitation of the Hungarian Jewish community and their implementation on the Transcarpathian territory in the said period. The gradual development of anti-Semitic tendencies in the Hungarian political environment since the establishment of the regent Miklos Horthy government in 1920 and till the introduction of anti-Jewish laws during the Second World War are noted by the author. The propaganda campaign, which was conducted by the authorities to form in local non-Jewish population of anti-Semitism is accented separately in this article. Thus the «internal enemy» in a society was created by the Hungarian authorities. The difficult economic situation in the state was justified by the commercial influence of this «internal enemy». Also in the “struggle” with Jews Hungarian authorities was planned to receive certain material goods to meet the needs of the non-Jewish population.

The features of anti-Semitic policies and major foreign and domestic conditions that influenced its gradual development are also identified in this article. Significant impact of Germany on the deployment anti-Semitic policy of the Hungarian government is justified by the author. It was the result of gradual entering Hungary's in the aggressive pro-German political union. Despite the strong influence of Germany in the Jewish question, the Hungarian government did not make radical steps in its “final solution” which is noted by the author in turn. This is especially viewed in the context of a pan-European position of the Jewish population, particularly in areas controlled by Germany, which were carried out mass deportations and the physical extermination of the Jews. In Hungary, and in the Transcarpathia in particular, occurred only legislative restrictions on the of the Jews activities in the economic and political sphere in turn. However, this policy did not provide Jewish physical destruction. This situation was led to the mass immigration of Jews from neighboring countries to Hungary.

An important part of the article, the first mass Jewish deportation from the Transcarpathia, which occurred in the summer of 1941 are considered. The preconditions of this deportations and the immediate stages of their implementation on the Transcarpathian territory and beyond are considered in detail. The participation of some representatives of the Hungarian political elite in the implementation of these deportations and the participation of Hungarian military units in the mass executions of deported Jews near Kamianets-Podilsky are also analyzed by the author.

Key words: Jews, Hungary, repression, anti-Semitism, Transcarpathia, deportation, Miklos Kozma, Kamianets-Podilsky.

Отримано: 30.06.2015